

Boeken

W.A. Arts (diss.), Eerlijk delen. Over verdelende rechtvaardigheid en inkomensbeleid, Uitgeverij KOBRA, Amsterdam, 1984, 216 blz.

Dit boek, een bundeling van afzonderlijke en ten dele reeds eerder gepubliceerde artikelen, is het proefschrift van de Rotterdamse socioloog Wil Arts.

Het bestaat uit een zestal hoofdstukken. Drie ervan zijn theoretisch – en de overige drie meer praktisch gericht. De rode draad in het boek is de problematiek van de verdelende rechtvaardigheid. Arts poogt daarbij in zijn boek een verbinding tot stand te brengen tussen de rechtvaardigheidstheorie van John Rawls en daaraan verwante sociologische theorieën en wel in het bijzonder de ruiltheorie en de nutstheorie.

In het eerste hoofdstuk wordt Rawls' rechtvaardigheidstheorie uitgebreid besproken en becommentarieerd. Er wordt tevens aandacht besteed aan de politiek-filosofische kritiek (Nozick, Buchanan e.a.) en aan de spaarzame sociologische kritiek (Schuyt, Boudon, Coleman e.a.). Het hoofdstuk mondt uit in een bespreking van een sociologische onderbouwing van de conceptie van verdelende rechtvaardigheid; t.w. de ruiltheorie. (Thibaut en Kelly, Homans, Blau.)

In het tweede hoofdstuk wordt aan de hand van een concreet probleem, de verdelende rechtvaardigheid, getracht aan te tonen dat utilitaristische inzichten waardevol kunnen zijn voor het oplossen van problemen waarmee de moderne sociologie wordt geconfronteerd. Uitgangspunt van deze beschouwing zijn de inzichten ter zake van de Schotse moraalfilosofen Adam Smith en David Hume. Hun opvattingen worden gerelateerd aan de inzichten van de sterk door de economie en psychologie geïnspireerde ruiltheoreticus George C. Homans.

In het derde hoofdstuk tracht Arts te komen tot een theoretische reconstructie van het werk dat vanuit de structureel-individualistische traditie in de sociologie en de sociale psychologie is verricht ter verklaring van het verschijnsel van de verdelende rechtvaardigheid. Hij besteedt daarbij

vooral aandacht aan Herbert Spencers' *The Principles of Ethics* (1879-1893).

Hoofdstuk vier handelt over de legitimering van het inkomensbeleid in de verzorgingsmaatschappij. De centrale vraag van dit hoofdstuk is of en zo ja, hoe wijsgerige en sociaal-wetenschappelijke bemoeienis met het probleem van de verdelende rechtvaardigheid kan bijdragen aan de gewenste legitimering.

Achtereenvolgens gaat Arts in op de *Interimnota inkomensbeleid* van het kabinet Den Uyl (1975), het rapport van de Telderstichting *Een liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen* (1979), de resultaten van publiek opinie-onderzoek over 'rechtvaardige' inkomensverschillen en op functiewaarderingsystemen. Zijn conclusie over de theoretische legitimering is sterk relativerend ten aanzien van de theorie. Het juiste rechtvaardige inkomensbeleid blijkt immers niet te bestaan.

Het vijfde hoofdstuk handelt opnieuw over opinies en over de bereidheid om in te leveren (nivelleringsverlangens). Er wordt door de auteur kritiek geleverd op de dominerende rol van de staat bij de productie van collectieve goederen. Een meer decentraal alternatief zou zijn te verkiezen. Daarbij wordt verwezen naar ervaringen met Kibbutzim in Israël, waarin meer selectieve stimulansen werkzaam zijn vanwege een grotere nutsinterdependentie.

Het zesde en laatste hoofdstuk tenslotte, bevat een summier schets van het na-oorlogse verdeelingsbeleid; in het bijzonder aangaande de primaire inkomensverdeling. Arts beschrijft de zijns inziens niet succesvolle accentverschuivingen tussen secundair, primair en tertiair inkomensbeleid en bespreekt het eerder door Van Wijngaarden (1982) gepropageerde alternatief van een nationaal functiewaarderingsstelsel. Zelf komt Arts uiteindelijk uit op de onder meer door Kalma (1982) bepleitte 'tussenpositie' waarbij de centrale overheid zich in verdelingspolitiek opzicht beperkingen oplegt en zaken durft over te laten aan de marktpartijen. Dat betekent in termen van inkomensbeleid een minder zwaar accent op het secundair en tertiair beleid.

Arts' boek is geen gemakkelijke stof. De indruk die het na lezing achter laat is niet geheel overtuigend waar het gaat om de totaliteit van het aangeboden.

Er ligt een vrij grote caesuur in het boek na de eerste drie theoretische hoofdstukken. Het beste theoretische hoofdstuk is m.i. het eerste hoofdstuk waarin Arts de theorie van Rawls samenvat en becommentarieert.

De beide daarop volgende hoofdstukken zijn ten dele een herhaling van het eerste hoofdstuk.

Interessant zijn de meer op de praktijk van het inkomensbeleid gerichte hoofdstukken vier tot en met zes. Opnieuw komt de auteur het best uit de verf waar hij ontwikkelingen samenvat en van commentaar voorziet. Minder sterk in het boek vind ik de uitwerking van het alternatief van de auteur voor het tot nu toe gevoerde inkomensbeleid. Het doet in de eerste plaats enigszins modieus aan (décentralisatie). Daarnaast wordt het alternatief van Van Wijngaarden tamelijk uitgebreid besproken, terwijl Arts' eigen op Kalma gebaseerde voorstel blijft steken in enkele algemene noties. De voorkeur voor de kibbutzim als alternatief voor de staat is wat gedateerd en is bovendien niet het enig denkbare (vgl. de Russische 'mir').

Voor wie wil kennisnemen van de theoretische achtergronden, discussies en het gevoerde beleid ten aanzien van een rechtvaardige inkomensverdeling in de na-oorlogse verzorgingsmaatschappij wordt in dit boek in tamelijk kort bestek een redelijk uitputtend overzicht gegeven. Dit geeft het boek zijn waarde, hoewel het enige inspanning van de lezer vergt de stof tot zich te nemen. □

Erik de Gier

Loet Leijdesdorff, Werknemers en het technologisch vernieuwingsbeleid. Amersfoort: De Horstink, 1984, 315 blz.

De onderhavige studie, die de auteur tot dissertatie heeft gediend, behandelt de relatie tussen technologische en maatschappelijke ontwikkeling. Meer in het bijzonder wordt met behulp van de methode van de gevalstudie onderzocht in hoeverre bij een kennisintensieve onderneming (t.w. Akzo Chemie, Amsterdam Noord) een maatschappelijke organisatie als de vakbeweging (i.c. de bedrijfsledengroep van de FNV) zicht en greep heeft op technologische ontwikkelingen. Illustrat-

tief in dat opzicht is immers het zogeheten 'dilemma van Collingridge': in vroege fasen van de technologische ontwikkeling, als deze nog goed stuurbaar is, zijn de maatschappelijke belangen erbij onvoldoende ontwikkeld om zich te doen gelden; in latere fasen, als de stuurbaarheid sterk afneemt, kunnen de inmiddels zichtbaar geworden sociale gevolgen moeilijk meer op de technologische ontwikkeling worden teruggekoppeld.

Voor de vakbeweging doet zich daarbij een bijzonder vertaalprobleem voor. Wil zij vruchtbaar zijn voor het (nationale of sectorale) technologiebeleid, dan moeten werknemers bedrijfsspecifieke ervaringen uitwerken tot maatschappelijke toetsingscriteria, die op ondernemingsniveau niet meer functioneel zijn voor het reguliere overleg annex de belangenbehartiging. Wanneer bijvoorbeeld de bond de sociale problematiek van de volcontinuëproductie tegemoet treedt op het niveau van de werkvloer, is de eis van de vijfde ploeg of de duur van de lunchpauze weliswaar adequaat, maar heeft dat met technologische ontwikkeling niets te maken. Het is immers een antwoord op een effect van technologische ontwikkeling, dat niet fundamenteel wordt teruggekoppeld naar de technologische ontwikkeling zelf, bijvoorbeeld door specificaties en modificaties van bestaande technologie of zelfs de ontwikkeling van technologische alternatieven.

Anders gezegd, er ligt een lang en ingewikkeld traject tussen de oorspronkelijke determinanten en uiteindelijke effecten van technologische ontwikkeling. De terugkoppeling stuit op vraagstukken van verzelfstandiging en verflechting tussen institutionele sectoren in de samenleving zoals het wetenschapsbedrijf, de ondernemingswijze en geïnternationaliseerde productie en een politiek systeem, dat geen gelijke tred heeft kunnen houden met de verwetenschappelijkte productie en het management in het bedrijfsleven. Dit welhaast duizelingwekkende probleemterrein wordt door de auteur als volgt aangepakt. In het eerste, theoretische gedeelte wordt aandacht besteed aan het fenomeen technologische ontwikkeling, voorzover dat te maken heeft met de verwetenschappelijkte productie, het technologische innovatiebeleid in Nederland en de moeilijke positie van de vakbeweging.

In hoofdstuk 3 wordt het kernthema – technologische en maatschappelijke ontwikkeling – uitgediept. Veel gewicht wordt daarbij gegeven aan de omstandigheid, dat de industriële samenleving een differentiëring te zien geeft van institutionele sectoren (fabrieksmatige productie, modern wetenschapsbedrijf e.d.), waardoor wetenschap en

technologie maatschappelijke effecten sorteren, die zich aan politieke sturing onttrekken. Dit theoretisch gedeelte mondt uit in een probleemstelling voor de eigenlijke gevalstudie, die tweeledig is: (1) hoe kan de bedrijfsledengroep, daarin ondersteund door de wetenschapswinkel, een betere greep krijgen op het beleid van de onderneming en (2) hoe kan de interesse van werknemers in wetenschap en technologie worden benut voor de maatschappelijke toetsing van innovatie en bij de verdere ontwikkeling van het wetenschaps- en technologiebeleid?

In het tweede gedeelte, dat van empirische aard is, wordt uitvoerig verslag gedaan van een aantal gevallen – bijv. milieuconflict, proefproducties, productiebeëindiging. De onderzoekers zijn in samenwerking met vakbondsleden nagegaan welke mogelijkheden werknemers ten aanzien van vraagpunt (2) hebben om alternatieve technologische opties te ontwikkelen en welke handelingsruimte de bedrijfsledengroep alsook de ondernemingsraad hebben om arbeidsorganisatorische repercussies van nieuwe ontwikkelingen te incorporeren in de belangenbehartiging.

De conclusie luidt, dat de bond weliswaar druk kan uitoefenen op het toetsingskader van de overheid voor nieuwe technologische ontwikkelingen, maar het is de vraag of de regulering van het ondernemersgedrag leidt tot een andere technologische ontwikkeling. De slotsom ten aanzien van vraagpunt (1) luidt dat drukuitoefening op de ondernemingsleiding weliswaar tot concessies kan leiden, waarvan echter niet duidelijk is dat ze op de technologische ontwikkeling zélf terugslaan, gegeven het lange en ingewikkelde traject tussen determinanten en consequenties.

In deel III behandelt de auteur de ondernemingswijze beheersing van de technologische ontwikkeling, waarbij de organisatiestructuur, de planningcyclus en de R&D-functie van Akzo Chemie de revue passeren. De conclusie is, dat een kennisintensieve onderneming langs diverse wegen, zoals bijv. via de rechtsvormenvlucht het zicht van de vakbeweging op het technologische vernieuwingsbeleid kan ontnemen. In feite wordt de vakbeweging door tekorten in de informatievoorziening en zeggenschap in het defensief geplaatst. Weliswaar gaat de bond de confrontatie met de ondernemingsleiding over het innovatiebeleid aan op het operationele niveau, maar mist zij de aansluiting op strategisch niveau voorzover die besluitvorming bij de huidige zeggenschapsstructuur het prerogatief is van de ondernemingsleiding.

Het vierde gedeelte van deze studie gaat over de maatschappelijke beheersing van technologische ontwikkeling, waarbij onder meer wordt geconcludeerd dat voor buitenstaanders zoals vakbeweging of overheden nauwelijks te beoordelen is of bij innovatiebeleid werkelijk sprake is van technologische vernieuwing of slechts van rendementsverbetering. Een en ander bemoeilijkt, zoniet blokkeert het maatschappelijk zicht en de greep op technologische ontwikkelingen bij kennisintensieve ondernemingen. Dit laatste, programatische gedeelte wordt besloten met de formulering van enkele beleidsvoorstellen en onderzoeksperspectieven.

Wat is nu de toegevoegde waarde van deze studie? Een sterk punt is naar mijn oordeel, dat de auteur zich niet heeft laten afschrikken door een materie, die maatschappelijk buitengewoon vertakt is en als onderzoeksobject weerbarstigheden vertoont. Met een vloed van materiaal wordt voorts aangetoond, dat de gangbare discussie over technologische ontwikkeling in termen van determinisme en voluntarisme sterke nuancering behoeft. Evenzo wordt duidelijk in wat voor lastige positie de vakbeweging zich bevindt. Zij stelt zich afstandelijk op ten opzichte van ondernemingsbeslissingen, maar in een later stadium van het innovatietraject wordt zij toch geconfronteerd met nadelige effecten, die op dat moment niet meer ondubbelzinnig zijn terug te voeren tot technologische ontwikkeling-sec. Kortom, Leijdesdorff beschrijft een ingewikkeld probleemterrein met onmiskenbare geestdrift, engagement en vasthoudendheid.

Zijn studie vertoont echter ook duidelijk zwakke steen. Een scherpe vraagstelling net zoals een analysekader, dat aansluit en voortborduurde op de gangbare begrips- en theorie-ontwikkeling in de sociale wetenschappen ontbreekt. Zo worden de termen technologische en maatschappelijke ontwikkeling op tamelijk losse en algemene wijze gehanteerd. In ieder geval niet strak genoeg om recht te doen aan de specifieke wijze, waarop het eerste begrip in de economische vakliteratuur wordt gehanteerd en het tweede begrip in de sociologische literatuur. Waar dus de aansluiting met de theoretische stand van zaken mankeert, wrekt zich dat in het empirische gedeelte. Op de keper beschouwd, werkt Leijdesdorff m.i. volgens een soort 'action research'-model, ook al valt die term nergens. Zo'n onderzoekstype pleegt tot dusver weinig of geen theoretisch rendement op te leveren. Misschien was dat ook niet de bedoeling, maar dan mag toch worden ver-

wacht dat de lezer op het goede spoor wordt gezet. Nu beschikken we over een uitvoerig onderzoek- en actieverlag, waar met name de vakbeweging – gegeven haar delicate positie met betrekking tot de maatschappelijke sturing van technologische ontwikkeling – haar voordeel mee kan doen.

Anders gezegd, deze studie is zeker de moeite van het lezen waard, maar wat mij betreft heeft Leijdesdorff het wetenschappelijke roer, om het zo maar eens te zeggen, teveel uit handen gegeven en dat is een gemiste kans. □

Dr. H.J. van de Braak

Wetenschappelijk hoofdmedewerker voor economische sociologie en sociaal-economisch beleid aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

P.G.W. Smulders – Bedrijfskenmerken en ziekteverzuim in de jaren zestig en tachtig, een vergelijkende studie, NIPG/TNO, Leiden, 1984

In Nederland wordt veel aan ziekteverzuimonderzoek gedaan, beduidend meer dan in het buitenland. Het economische gewicht van de problematiek hier te lande heeft daar ongetwijfeld mee te maken. Een ander verschil met het buitenland in dit verband vormt de dominante onderzoekstraditie: in het buitenland wordt het ziekteverzuim overwegend in relatie tot kenmerken van individuele werknemers gebracht, in dit land heeft zich daarentegen een meer sociologische onderzoekslijn ontwikkeld. Het beginpunt van deze 'lijn' kan men zonder veel discussie plaatsen bij het proefschrift van Philipsen.¹ Deze onderzocht in de jaren zestig in hoeverre verschillen in ziekteverzuim tussen bedrijven te verklaren waren met behulp van kenmerken van die bedrijven. Hiermee werd een organisatie-sociologische benadering gekozen, die uiterst succesvol bleek te zijn, niet alleen in wetenschappelijk opzicht, maar ook qua beleidsrelevantie. Met de resultaten van dit onderzoek in de hand kon men immers in de bedrijven zelf aan de slag, om de kwaliteit van werkomstandigheden, onderlinge menselijke verhoudingen, technologische voorwaarden van het productieproces e.d. te verbeteren. Dit proefschrift van Philipsen uit 1969 nu vormt het begin- en oriëntatiepunt voor de recent verschenen studie van Smulders.

Smulders heeft zich – blijkens een passage op een van de eerste pagina's – voorgenomen, om niet opnieuw het wiel uit te vinden; dit wordt

naar zijn mening al veel te vaak gedaan in de sociale wetenschappen. Hij legt zich dan ook toe op het repliceren van de studie van Philipsen met nieuw en recent datamateriaal. Op deze wijze probeert hij na te gaan, in hoeverre de theorie en bevindingen van Philipsen uit de jaren zestig ook opgeld doen in de jaren tachtig. Zijn replicatie-aanpak is vlekkeloos.

Zeer zorgvuldig zorgt Smulders ervoor, dat de nieuwe steekproef, bestaande uit industriële organisatie van middelgrote omvang, alsmede de constructie van de variabelen overeenkomen met hetgeen Philipsen deed. Deze replicatie is evenwel niet de enige doelstelling van Smulders in dit werk. Naast de variabelen van Philipsen heeft hij namelijk nog dertien andere variabelen in zijn steekproef van 85 bedrijven gemeten. Aldus kan hij twee analyses verrichten: (a) de echte replicatie en (b) een voortgezette analyse, met daarin nieuwe elementen, zoals de financieel-economische positie van het bedrijf, het percentage buitenlandse werknemers en de werkloosheid in de omgeving van het bedrijf.

De eerste analyse – de replicatie-studie – bevestigt Philipsen's theorie en bevindingen in grote lijnen. Zo blijkt andermaal, dat het verzuimpercentage van een bedrijf in verhogende zin beïnvloed wordt door onder meer veel hinderlijke fysieke werkomstandigheden, een autoritaire bedrijfsleiding, ongunstige uitkeringsvoorwaarden bij ziekte, relatief veel korte dienstverbanden, een platte organisatiestructuur en een geringe autonomie in de bedrijfsvoering. In zijn vervolganalyse met enkele nieuwe variabelen komt Smulders met aanvullende bevindingen. Deze wijzen onder andere uit, dat een hoog verzuimpercentage samengaat met een hoog percentage buitenlandse produktiewerknemers, een slechte financieel-economische positie van het bedrijf en weinig aandacht voor personeelsbegeleiding en -zorg.

Tot zover – zeer globaal en allerminst uitputtend – een overzicht van Smulders' aanpak en resultaten. In algemene termen gesproken, is Smulders erop uit, de houdbaarheid van een eerder succesvol gebleken theorie en variabelenkeuze te toetsen. Daarmee plaatst hij zich – zou men kunnen zeggen – in de nomothetische onderzoekstraditie, gericht op het vinden van kennis, die ongeacht plaats of tijd geldig is. Zo bedoelt Smulders zijn studie ook, en niet anders.

Dat impliceert, dat de concurrerende historiserende benadering bij hem zo goed als onuitgewerkt blijft. In zijn literatuuroverzicht treft men geen beschouwing aan over ontwikkelingen in de

arbeid, die zich in de periode '60-'80 hebben voorgedaan. Een beschrijvende vergelijking van de bedrijfskenmerken uit 'tachtig' met die van de jaren zestig verschijnt helemaal in het einde van het boek, als was het een soort toegift. Zijn behandeling van deze – m.i. zeer interessant-historische bevindingen, is dan ook navenant oppervlakkig. Zo concludeert Smulders vlotjes, dat in de periode '60-'80 de kwaliteit van werk en menselijke verhoudingen er op vooruit is gegaan, althans op basis van de twee steekproeven van bedrijven, die hij vergelijkt. Daarmee valt hij tegelijkertijd De Sitter² aan, die juist een 'aanzienlijke' daling van de kwaliteit van de arbeid in de afgelopen decennia had geconcludeerd.

Het gelijk, dat Smulders met zijn gegevens op De Sitter meent te kunnen halen, is echter maar ten dele juist. Inderdaad, uit Smulders' resultaten (in vergelijking met die van Philipsen) blijkt ondubbelzinnig, dat de fysieke werkbezwaren minder zijn geworden, de personeelsbegeleiding professioneler, de bedrijfsleiding minder autoritair, de delegatie van verantwoordelijkheden uitgebreider en de uitkeringsvoorwaarden beter. Hier staan evenwel enkele bevindingen tegenover, die Smulders zo goed als onbesproken laat, maar wel degelijk op een aantasting van de kwaliteit van de arbeid wijzen. Zo blijkt het percentage ploegdienstwerknemers in de periode '60-'80 significant te zijn toegenomen en is het productieproces 'onrustiger' geworden, d.w.z. meer onderhevig aan storingen en invloeden uit de afzetmarkt. Beide resultaten wijzen op de al vaker signaleerde tendens van de intensivering van de arbeid. Verder blijken de mate van routinisering van het productieproces (vrijheid in werktempo en -onderbrekingen) alsmede het kwalificatieniveau van de arbeid *niet* te zijn veranderd. Dit, terwijl men mag aannemen, dat de gemiddelde opleidingsgraad van het personeel in die twintig jaren in belangrijke mate is toegenomen. Als deze laatste veronderstelling juist is, dan betekent dit, dat er – volgens de gegevens van Smulders – dan wel geen sprake is van een absolute dekwalificatie van de arbeid, maar wel van een relatieve dekwalificatie; d.w.z. het niveau van het werk is bij het stijgend opleidingsniveau achter gebleven.

Dit overziende, bieden Smulders' gegevens met betrekking tot de ontwikkeling van de arbeid in de meest recente twintig jaren een tweeledig beeld: voorzover het om voor de hand liggende en gemakkelijk te veranderen aspecten van de arbeid gaat (bijv. fysieke werkbezwaren) lijkt de

arbeid er kwalitatief op vooruit te zijn gegaan. Daar staat echter een langzaam insluitend en niet zo duidelijk waarneembaar proces van intensivering en (relatieve) dekwalificatie van de arbeid tegenover. Voorzover de stijging van het ziekteverzuim in de periode '60-'80 te verklaren valt uit ontwikkelingen in bedrijfskenmerken, moeten deze dan ook vermoedelijk vooral in de beide laatstgenoemde processen worden gezocht.

Resumerend: het proefschrift van Smulders is het verslag van een goed en zorgvuldig opgezet onderzoek. Het vormt een schoolvoorbeeld van degelijke sociologische ambachtelijkheid. Wie geïnteresseerd is in de relatie ziekteverzuim en bedrijfskenmerken, moet dit boek ter hand nemen. De historische dimensie van zijn datamateriaal vraagt evenwel nog om een nadere exploratie. □

J. Soeters

Noten

1. H. Philipsen: *Afwezigheid wegens ziekte*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1969.
2. L.U. de Sitter: *Op weg naar nieuwe fabrieken en kantoren*, Deventer, Kluwer, 1981.